

INGLIS HÁM QARAQALPAQ PAREMIOLOGIYALIQ BIRLIKLERDIN SEMANTIKALIQ AWISIWINDA SINTAKTIKALIQ ÓZGERISLER

Saymanova Sh.S

*Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti
doktoranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15689377>

Til biliminde paremiologiyalıq birlikler - yaǵnıy naqıllar, maqallar hám sóz dizbekler - tildin mádeniy, emocionallıq hám de ruwxıy táreplerin ańlatıwshı tiykarǵı elementlerden biri bolıp tabıladı. Bunday birlikler waqıt ótiwi, sociallıq sharayatlar, awdarma hám kontekst ózgeriwi nátiyjesinde semantikalıq tárepten awısıwǵa dúz keliwi múmkin. Semantikalıq awısıw bolsa kóbirek sintaktikalıq strukturanın ózgeriwi menen payda boladı.

Mısalı, inglis tilindegi “Too many cooks spoil the broth” (Júda kóp aspaz kebirvani buzadı) naqılı qaraqalpaq tilinde “Kóp ayıtqan qosıq duzsız” formasında ańlatıladı. Bul jerde semantikalıq ekvivalent saqlanǵan bolsa-da, sintaktikalıq tárepten struktura ózgergen: inglis tilinde baǵınıńqı gápti struktura ámeldegi, qaraqalpaq tilinde bolsa qısqartırılǵan, omonim formadaǵı obrazlı sóz dizbegi qollanılǵan.

Sonın menen birge, inglis “Don't put all your eggs in one basket” degen naqılda metaforalıq ańlatpa menen máslahát berilip atır. Qaraqalpaq tilindegi alternativlik variant “Barın bir jerge qoyma” bolıp, bul jerde de sintaktikalıq tárepten qánigelesken semantikalıq birlikler ózgerdirilgen: “all your eggs” - “barın”, “basket” - “qorjın”, biraq struktur tárepten qısqqa, imperativ formadaǵı gápke aynalǵan.

Kóplegen jaǵdaylarda, bul sıyaqlı transformaciýalar konversiya, inversiya, yamasa elliptikalıq strukturalar járdeminde ámelge asırıladı. Semantikalıq awısıw bolsa, ádetde, paremiologiyalıq birliktin jańa kontekstte máni mazmunın ózgeritiw arqalı júzege keledi. Mısalı, inglis “A rolling stone gathers no” degen naqıl turaqlı pikirlerden jıraqlı iskerlikti maqtasa, qaraqalpaq tilindegi alternativlik variant “Qozǵalmas taxta shaqshıydı” bolıp, unamsız mánisti ańlatadı. Bul semantikalıq qarama-qarsılıqtı sintaktikalıq ózgerisler menen birgelikte analiz etiw zárúr.

Bul maqalada inglis hám qaraqalpaq paremiologiyalıq birliklerinde:
semantikalıq awısıwlar qanday tárizde júzege keliwi;
olar menen baylanıslı sintaktikalıq transformaciýalar (mısalı, sóz tártibi, baǵınıńqı gáplerden paydalanıw, kemeytiwler) qanday ańlatılıwı;
mádeniy konnotaciýalar menen bayıtılǵan paremiologiyalıq birlikler awdarmasında qanday grammatikalıq maslastırılıwı sıyaqlı tárepler analiz etildi.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Sonıń menen birge, awdarmada semantikalıq ekvivalentlikti saqlaw ushın sintaktikalıq kelisiw zárúrligi, óz ara strukturalıq tárepten uyqas bolmaǵan, biraq pragmatikalıq mániles birliklerdi anıqlaw metodikası jarıtıladı.

Paremiologiyalıq birlikler (naqıl-maqallar hám soǵan uqsas strukturalar) til birlikleri retinde ayırıqsha sintaksislik turaqlılıqqa iye bolsa da, sóylew procesinde sintaksislik tárepten túrli ózgerislerge dús keliwi múmkin. Bul ózgerisler paremiologiyalıq birliklerdiń qollanıw konteksti, sóylew jaǵdayı hám pragmatikalıq maqsetlerine baylanıslı túrde ámelge asadı. Bul awısıwlar til birlikleriniń semantikalıq hám pragmatikalıq tásir kúshin asırıw, ekspressivligin kúsheytiw yamasa kommunikativlik jaǵdayǵa beyimlesiw sıyaqlı túrli maqsetlerge xızmet etedi.

Paremiologiyalıq birlikler (naqıllar, maqallar, hikmetli sózler) xalıq awızeki dóretpeleriniń áyyemgi forması bolıp, hár bir tildiń lingvomádeniy baylıǵın quraydı. Bul birlikler zaman hám mákan ózgeriwinde óz máni sheńberin hám de strukturasın ózgartirip baradı. Ásirese, bir tilden ekinshisine awdarma qılınıp atırǵanında olardıń semantikalıq awısıwı hám sintaktikalıq ózgeriwi zárúrlı áhmiyetke iye boladı. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi paremiologiyalıq birliklerdi salıstırıw tiller arasındadı strukturalıq, sóylew mádeniyatı hám ańlatpa usılı sezilerli dárejede pariǵ etedi.

Semantikalıq awısıw bul - paremiologiyalıq birliktiń tiykarǵı mánisi kontekstte ózgeriwi, keńeyiwi, tarayıwı yamasa basqa mazmunga iyelewi bolıp tabıladı. Mısalı: “The early bird catches the worm” - “Erte turǵannan baxıt janadı”. Bunda “worm” (qurt) sózi qaraqalpaq tilindegi variantta pútkilley túsirip qaldırılǵan, semantikalıq awısıw júz bergen, biraq tiykarǵı ideya saqlanıp qalǵan.

Sol maqsetlerge erisiw ushın sintaksislik ózgerisler paremiologiyalıq birliklerdiń strukturalıq tárepten ózgeriliwi arqalı ámelge asırıladı. Bul ózgerisler til birliklerdiń elementleri arasında orın almaslawı, qosımsha bólimler qosıw yamasa ayırım bólimlerdi alıp taslaw formasında ámelge asırıladı. Bunday ózgerisler ádette, sóylew jaǵdayınıń anıq talaplarına muwapıq túrde júzege keledi.

Naqıllar hám maqallarda semantikalıq awısıw menen sintaksis arasındadı baylanıslılıq, ásirese, ayqın kórinetuǵın boladı, sebebi:

1. Naqıllar kóbinese arxaik yamasa standart bolmaǵan sintaksislik strukturalardı saqlap qaladı;
2. Olardıń turaqlılıǵı tuwrıdan-tuwrı mánini jasıradı hám máni awısıp, awıspalı túrde metaforalıq tarawǵa ótedi;
3. Semantikalıq awısıw - ápiwayı ańlatpanı naqılǵa aylandırıwshı tiykarǵı mexanizm bolıp tabıladı.

Bul processti mısallar járdeminde talqılaymız:

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Metaforalasıw arqalı mániniń awısıwı (Hár jiltırağan zat altın emes);
Tuwrıdan-tuwrı máni (hár bir jiltırağan zat - altın emes);
Semantikalıq awısıw (sırtqı qızıq nárseler mudamı da haqıyqıy mánige iye emes);

Sintaksis (ápiwayı bayanlawısh + dánekerli baǵınıńqı gáp). Biraq “altın” = qádiriyat, “jiltıraydı” = sırtqı tásirler.

Sóz rejiminiń arxaik yamasa ğayrıtabiiy máni kúsheytiriledi.

Naqıl: Qudayǵa úmit et, biraq óziń aljaspa.

Sintaksis: kerı qospa gáp.

Semantikalıq awısıw: “aljaspa” sózi áyyemgi (mánisi: qatege jol qoymaw) → ulıwma máni: “Jaratıwshıǵa tayan, biraq óziń háreket et”.

Áyne tábiyiy bolmağan sintaksislik struktura arqalı metaforalıq mánisti anıqlawǵa boladı.

Sintaksislik ıqshamlıq arqalı kóp mániniń payda bolıwı

Naqıl: Qay jer názik bolsa, sol jer buzıladı.

Sintaksis: ápiwayı gáp, biraq subyekt/obyektsiz.

Semantikalıq awısıw: tuwrıdan-tuwrı “názik shúberek úziledi” degen túsiniktiń máni ornına - turmıslıq hálsiz orınlar haqqında ulıwma haqıyqatlıqtı kóriwge boladı.

Idiomatikalıq strukturanıń qatańlıǵı jańa mánini payda etedi.

Inglis tilindegi misal: Don't count your chickens before they hatch.

Sintaksis: buyırıq + waqıt baǵınıńqı gáp.

Semantikalıq awısıw: fermerliktegi máslahát metaforalıq mánige ótedi – «waqtınan aldın quwanıwǵa bolmaydı».Qaraqalpaq tilinde: «padadan burın shań shıǵarma».

Solay etip, qaraqalpaq hám inglis tillerindegi paremiologiyalıq birliklerdiń sintaksislik ózgerisleri ayrıqsha pragmatikalıq jaǵdaylar hám sóylew procesindegi kommunikativlik mútájlikler menen bekkem baylanıslı bolıp, olar birliklerdiń semantikalıq hám pragmatikalıq funkciyaların bayıtıwǵa xızmet etedi. Sintaksislik ózgerislerdi tereń analiz etiw arqalı bul birliklerdiń til mümkinshiliklerin hám til mádeniyatındaǵı ornın jáne de jaqsı túsiniw mümkin.

Juwmaqlap aytqanda, paremiologiyalıq birliklerdiń sintaksislik ózgerisleri hár túrli kommunikativlik jaǵdaylar hám pragmatikalıq mútájlikler menen baylanıslı túrde ámelge asırıladı. Bul ózgerisler birliklerdiń kommunikativlik nátiyjeliligin asırıw menen bir qatarda, olardıń mádeniy jáne sociallıq konteksttegi qollanıw mümkinshiliklerin keńeyttiredi hám de sóylew procesiniń nátiyjeliligin asıradı. Sol arqalı tildiń janlı baylanıs quralı retindegi funkciyası jáne de kúsheydi.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplamı

Paydalanılǵan a'debiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968. – 160 б.
2. Юдина И.Ю. Метафора в английской пословице: дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2009. – 175 с.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015. –B. 72.
4. Evans V. How words mean: Lexical concepts, cognitive models, and meaning construction. – Oxford: Oxford univ. press, 2009. – 377 p.
5. Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago; L: Univ. of Chicago press, 1990. – 614 p.
6. Ullmann S. Semantics: An introduction to the science of meaning. – Oxford: Blackwell, 1977. – 278 p.
7. OED – The compact edition of the Oxford English dictionary. – Oxford: Oxford univ.press, 1980. – Vol. 1 / 2. – 4116 p